

Türkistan'da Medrese Eğitimi ve Medreselerin Türk Eğitim Tarihindeki Yeri

Varis Çakan*

Giriş

Eğitim tarihini insanlar yeryüzünde yaşamaya başladığından itibaren başlatmak lazım aslında. Sert ve zorlu doğa koşullarını yenerek hayatta kalabilmek için insanların doğayı tanımaya ve onunla baş etmenin yollarını öğrenmeye muhtaç olduğu onun için kendilerini yetiştirme ihtiyaç duydukları muhakkaktır. İptidai çağlarda ebeveynler evlatlarının, hüner ve meslek sahipleri olan ustalar çıraklarının, tecrübe sahibi yaşlılar ise gençlerin eğitimcisi olmuştur. O zamanlardaki eğitim türleri ise yaşam yolları, gıda ve beslenme bilgileri, kendini savunma bilgileri, silah yapma bilgisi, yırtıcı hayvanlara karşı koyma ve hayvanları evcilleştirme gibi hayati öneme sahip hayat derslerinden ibaret olup dersaneleri doğanın ta kendisi idi. Öğrenilen her bilgi ve deney yaşamın ağır testlerinden geçtikten sonra benliklere kazılırdı. Daha sonra üretimin çeşitlenmesi ve artmasıyla meslekler ortaya çıktı ve bu meslekleri öğretin eğitim kurumları kurulmaya başlandı.

Yazı keşfedilerek insanlar uygarlığa doğru adım atmaya başlayınca artık insanın yaşamı için gerekli olan türlü meslekler yazıyla anlatılmaya başlandı. Yazının keşfedilmesi ile onu öğrenecek mekâna ve öğretecek kişiye ihtiyaç duyuldu. Daha sonra yazının öğretildiği mekâna “mektep” öğretilene de “muallim” adı verildi. Kaynaklar yazının en az 5000 yıllık tarihe sahip olduğunu ve insanlık tarihinde yazıyı ilk keşfederek kullananların eski Mısırlılar olduğunu anlatmaktadır.

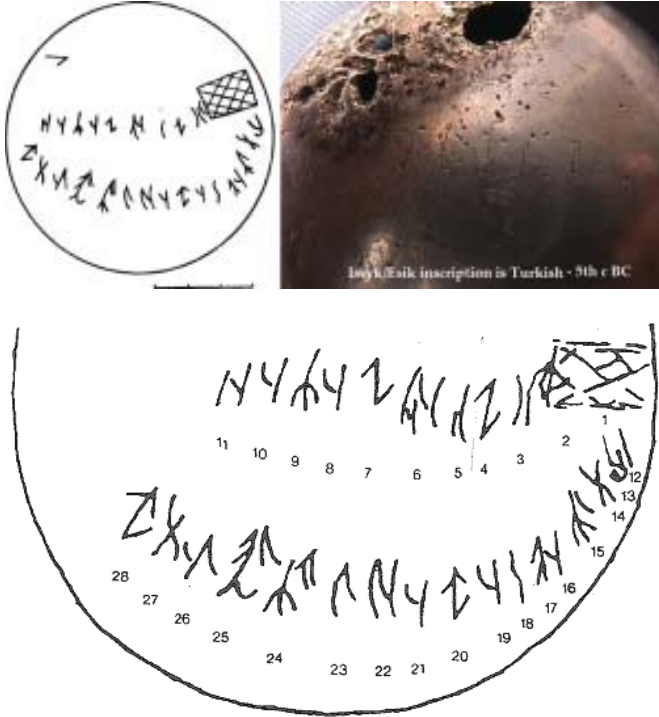
Türklerle gelince her ne kadar yabancı kaynaklarda Türklerin yazıyla çok sonradan tanıştığı söylenirse de arkeolojik kaynak Türklerin yazı tarihinin en az Çinliler ve Mısırlılar kadar eski olduğunu ispatlamaktadır.

İslam Öncesi Türklerde Eğitim

Türklerin eğitim tarihi çok eski dönemlerden itibaren başlamaktadır. Türkler eski Yunanlı kardeşler Kelir ve Metudi tarafından icat edilen Slav yazısından

* Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara/
TÜRKİYE variscakan@gmail.com ORCID: 0000-0002-6705-9643

çok daha önceden yazı icat ederek kullanmıştır. Çin kaynaklarını inceleyen bilim adamlarından Otto Donner M. Önceki yıllarda Türk kavimleri arasında Tarım Havzası civarında yaşayanlarının bir yazı sisteminin varlığından söz etmiştir. Donner, M. Önceki yıllarda Tanrı Dağlarının güney ve kuzey bölgelerinde yaşayan bugünkü Uygur Türklerinin ataları Türkçe konuştuklarını ve konuşmalarını parşömen üzerine verev satırlarla yazdıklarını belirtmiştir¹.1969'da Issık Göl yakınında bulunan ve 1970'li yıllarda yapılan kazılarla bilim dünyasında büyük ilgi gören Bugünkü Kazakistan'ın Almaata şehrinin 50 km doğusundaki Esik Kurganından çıkan bir belge, Türkçenin en eski yazı sisteminin tarihini M.Ö. V-IV. Yüzyıllara kadar götürmektedir. Esik kurganından çıkan 4 bine yakın buluntu arasında dikkat çeken gümüş bir çanağa yazılan 26 harften oluşan bir ibaredir. Bilim adamları bu ibarenin Göktürkçenin en eski şekli olarak kabul etmektedir².

1 Ahmet Cevat EMRE, *Eski Türk Yazısının Menşei*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1.bs, İstanbul, 1938.s. 13.

2 Hasan ORALTAY, "Altın Elbiseli Adem", *Türk Kültürü*, Şubat, 1971 S. 10, s. 303.

Türk Alfabeti M.S.VI.-VIII. Yüzyıllar arasında Göktürklerin milli yazısı olarak kullanılmış ve bu alfabe ile çok sayıda koşuk, mersiye, ağıt, fal kitabı, şarkı sözleri risaleler ve kitabeler yazılmış olup, bunların bir kısmı günümüze kadar gelebilmiştir. Göktürk alfabesi ile Tonyukuk Kitabesi, Köl Tigin Kitabesi, Bilge Kağan Kitabesi, Ongin Kitabesi Bugut Kitabesi gibi Türk tarih ve edebiyatının çok önemli nadir eserler yazılmıştır. Orhun Uygur kağanlığı döneminde Türklerin kültür seviyelerin yükselmesi ile Uygur alfabesi kullanılmaya başlandı. Türkler Uygur alfabesi ile çok sayıda dini, tarihi, kültürel ve ticaretle alakalı eserler meydana geldi.

Eski Türklerde bozkırda yaşayanlara hayvancılık, avcılık ve savaş eğitimlerine önem verilirken ağırlık verilirken bostanlıklarda yaşayanlara dini, idari, kültür sanat ve müzik gibi dallarda eğitim verildiğini görüyoruz. Eski Türklerde eğitim her ne kadar çok eski dönemler de başlamakta ise de Göktürklerden sonra iktidar olan Uygurlar döneminde yüksek seviyeye ulaşmıştır. Bunun nedeni de Uygurların ilk yerleşik hayatı benimseyen Türk topluluğu olması ve Budizm, Manihaizm gibi dinleri kabul ederek sürekli kendilerini yenileme ağık olmalarındır.

Uygurların eğitim tarihlerine baktığımız zaman İslamiyet'ten önce iptidai eğitim veya şaman dönemi eğitim, Mani Dönemi eğitim ve Budizm dönemi Koçu (İdikut) dönemi eğitim gibi dönemlere ayrıldığını görüyoruz. Uygurlar Manihaizm ve Budizm dönemlerinde müzik, bilim ve sanat, resim, inşaat ve mimari alanlarda çok ileri seviye ulaşarak Çin ile yarışır hale gelmiştir. Kurdukları mükemmel eğitim sistemi neticesinde uluslararası düzeyde bilim ve sanat adamları, müzisyenler yetiştirmiştir.

Çin kaynaklarından öğrendiğimize göre Miladı VI. yüzyılda Tanrı Dağlarının eteklerinde yaşayan Turaların (Türklerin) içinden Kogusur Altun (507-687) adlı meşhur bir müzisyen çıkmış olup onun "Tura şarkısı" adlı müzik eseri sadece Türkler arasında değil komşu milletlerde de tanınmıştır. "Tura şarkısı"nın sözlerinin Türkçe yazıldığı biliniyor ancak şarkı sözünün orjinal nüshası henüz gün ışığına çıkmamıştır. Bugün elimize söz konusu şarkı sözünün Miladı VI. yüzyıldaki Çince tercümesi ulaşmıştır. Çin ve Japon bilim adamları söz konu şarkının sözleri ve melodisi hakkında araştırmalar yapmış olup³arařtırmacılara göre bugünkü Türkistan'ın bostanlıklarında yaşayan Uygur Türklerinde müzik ve sanat çok ileri düzeyde gelişmişti.

Uygurlarda Miladı VI. yüzyıldan itibaren müzik öğreten okulların ağıldığından bahsedilmektedir. Han ve T'ang dönemlerinde Türkistan'a gelen Çinli Seyyahlar

3 Abdullah TALİP, *Uygur Maarif Tavidin Oqriklar*, Xinjiang Halk Neşriyatı, Urumçi, 1986, 1.bs, s. 21

Uygur müziğine olan hayranlığını gizleyememişler ve duygularını kağıtlara dökmüşlerdir. Mesela T'ang İmparatorluğunun meşhur saray şairlerinden Li-pei, Tu-fular Uygur müziğini metheden şiirler yazmışlardır. Kaynaklar hatta Çin'den Uygur ülkesine müzik eğitimi almak için çok sayıda müzisyenin geldiğini ve pek çok Türk çalgısını döndüğünde Çin'e götürdüğünü anlatmakla birlikte çok sayıda meşhur Uygur musikişinaslarının yüksek maaş ve mevki ile Çin'e müzik eğitimi için davet edildiğini bildirmektedir. Kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre Çin'e davet edilen meşhur musikişinasların başında; Kyuboya, Kugursu Altun (488-567), T'sao-pao, T'sao-shao-k'ui, Fei-ta-niang (Fei Abla), Fei-Ch'eng-en, Sucup (Küsen/ Kuçalı), Manda Akarı, Turfanlı Hı-to, Hı-man-tsu, Hotanlı Visacan, Kuçalı Limmo, Semerkandlı Kutlug gibi meşhur müzik ustaları gelmektedir.

İslam öncesi Türklerinin özellikle bostanlıklarda tarım ile uğraşan Uygur Türklerinin resim eğitiminin de en ileri seviye ulaştığını görüyoruz. Bugün Doğu Türkistan'ın Turfan, Kuça ve Bay ve Hotan gibi illerinde İslam öncesi döneme ait resim örneklerine rastlıyoruz. Uygurların en önemli sanatlarından biri duvar resimleri olmuştur. Uygurlar eski Türkler gibi keten kumaşlar üzerine yapıştırılan Lake resim sanatı, alçı ile kapanmış tahta üzerine yapılan Balmumu resim sanatı, kağıt ve ipek üzerine tezhip sanatı, kenevir üstüne yapılan resim sanatı, duvar resimleri kitap resimleri ve tahta baskı sanatlarıyla uğraşmışlardır. Resim sanatına verilen bu yüksek değerlerin sonucu olarak Uygur Türkleri pek çok meşhur ressamı yetiştirmiştir. Bunların başında 652'de Hotan'da doğan meşhur Budist ressam Siksananda, Koçulu (Turfanlı) Budist Tata Tonga, Kangkıl Hui-hui, Buyan Buge Tigin, Visa Bocina, Visa İrasatka (Hotanlı) ve Moğol döneminde yaşayan Kukün, Salun Tigin, Tabın, Kangkıl Nao-nao (1295-1345) gibi meşhur Budist ressamlar gelmektedir. Uygur Türklerinin duvar resimleri genellikle Mani ve Buda dini metinleri ile ilgilidir. Eski Uygur şehirleri harabelerinde bulunan 8-9. yüzyıldan kalma Budist ve Maniheizt duvar resimleri ile minyatürler Türk resminin bilinen en eski örnekleridir.

Uygur Türkleri Orhun'daki bozkır hâkimiyeti döneminden itibaren inşaat eğitimine önem vermiş olup, Orhun-Selenga kıyısında Bay-balık, Ordu-balık, Karabalgasun gibi şehirleri inşa etmişlerdi. Bozkır hakimiyetinin sona ermesinden sonra batıya doğru göç edip o bölgelerde eskiden beri yaşayıp gelmekte olan akraba kabile kavimler ile kaynaşıp onlarla birlikte, bir kısmı eskiden kurulmuş, bir kısmı yeni olan pek çok yerleşim yerini iskana açtı. Bunların başında, Koçu (Turfanlı), Beş-balık, Kumul, Karaşehir (Kingit) Kuça, Kâşgar, Hotan, Yarkent,

Aksu, Çerçen, İli gibi büyük şehirler gelmektedir. Bu şehirler muntazam yollarla birbirine bağlandı. Köprüler ve konak yerler inşa edildi. Programlı deve kervanları ile işlek bir ticaret kuruldu. Kanallar açılarak ıssız yerlere su götürüldü. Bu hâl doğal olarak inşaat ve mimarı sahasında büyük gelişmeleri beraberinde getirmiştir.

Uygur mimarisinde eski Türk otag ve ordu geleneği ile Çin geleneği birleştirilmiştir. Mimar eserlerine malzeme olarak aşı boyalı ve yaldızlı ağaç, balçık tuğla, taş yanında oymalı seramik ve sırlanmış tuğlalar kullanıldı. Arkeolojik kazılarda elde edilenler ve yazılı metinlerden anlaşıldığına göre, Uygurların inşa ettikleri yapılar “Balık” denilen surlu şehir ve kale, içinde hükümdarların oturduğu yüksek duvarlarla çevrilmiş saray, hayır niyetine yapılan “ködüş” denilen dini külliyeler, “Burkan-Orun” denilen tapınaklar, “Stupa” denilen Budist türbeler ve “Kalık” denilen yüksek köşklere ibaret idi. Uygurlar İslamiyet’i kabul ettikten sonra mimarideki bu gelişmiş deney ve tecrübeleriyle Türk –İslam mimarisini üst seviyelere çıkardı.

Karahanlılar Döneminde Medrese Eğitimi

Müslüman Araplar ile Türklerin Çin’e karşı birlikte kazandığı 751’deki Talas savaşı Türk-Arap ilişkilerinde bir dönüm noktası olmuş İslam Çin medeniyetlerinin hangisinin Türkistan’a hâkim olacağı meselesi halledilmişti. Talas zaferinden sonra uzun zamandan beri devam eden Türk-Arap savaşı yerini barışa bırakmış, Türklerle Araplar arasında ticari ve kültürel ilişkiler yoğunlaşmıştır. Artık Türklerin yüzü İslam dünyasına dönmüştü⁴. Bu durum İslamiyet’in Türkler arasında hızlı yayılmaya başlamış Buhara, Semerkand ve Özkent gibi Batı Türkistan şehirlerinde mescitlerle birlikte İslam dinini öğreten eğitim müesseseler de ardı ardına kurulmaya başladı. Neticede Türkler X.yüzyılda kitleler halinde İslamiyet’i kabul etmeye başladılar. Mildî 932’de Hâkâniye Türk Devletinin 4.evlat hükümdarı Satuk Buğra Han’ın İslamiyet’i kabul ederek devletin resmi dini ilan etmesiyle İslam Türkler arasında büyük kitlesel bir siyasi harekete dönüştü. Satuk Buğra Han’ın dini yayma politikasına Batı Türkistan’dan gelen büyük İslam âlimlerinin de destek vermesi ile Türkistan’daki büyük şehirlerde ve beldelerde Türkler kitleler halinde İslamiyet’i kabul ettiler. Böylece Türkler yeni bir kültür çevresine girdiler. Türklerdeki bu medeniyet değişikliği toplumun yaşam tarzlarında önemli değişim ve dönüşümleri beraberinde getirmiştir. Sözlü kültürden yazılı kültüre, göçebelikten veya yarı göçebelikten yerleşik düzene geçilmiştir. Toplumsal yapı ve

4 Varis A. Çakan, *Orta Asya Türk Tarihine Giriş Cilt 1- İslam’a Kadar*, Binyıl Yayın Evi Yayın No: 28, Ankara, 2015, s. 330.

eğitim, bilginler yoluyla geniş halk kitlelerine ulaştırılarak büyük değişim sürecini başlatmıştır⁵.

Hunlar, Göktürkler ve Uygurlar döneminde toplumun yaşamında etkili olan Türk Bozkır kültürü ve medeniyeti ile İslam kültürü ve medeniyeti bu süreçte kaynaşarak çok sayıda yeni kültür eserleri ortaya çıkmıştır. İslam'ın eğitime verdiği önemi kavrayan Türkler Hâkâniye Türk devletinin hâkimiyet alanındaki tüm sahalarda çeşitli eğitim kurumlarını vücuda getirmiştir.

Türkistan'da ilk defa Maverâünnehir bölgesinde faaliyet göstermeye başlayan medreseler X. yüzyılın ortalarında Buhara, Semerkand ve Kâşgar gibi Türkistan'ın önemli şehirlerinde ardı ardına kurulmaya başlar. Tarih kaynaklarının verdiği bilgilere göre Medrese eğitimi Türkistan'a Karahanlı Devletinin ilk Müslüman hükümdarı Satuk Buğrahan'ın (932-956) saltanat devrinde bir çeşit yeni eğitim sistemi olarak kabul edilerek uygulanmaya başlamış ve daha sonra oğlu Baytaş Buğrahan'ın (956-971) saltanat devrinde Hanlığın İslam'ı kabul eden bölgelerinde yaygınlaşmıştır. Karahanlı devletinde kurulan ilk medrese Satuk Buğrahan'ın hocası olan Ebû Nasr Samanî tarafından 930'da bugünkü Doğu Türkistan'ın Atuş şehrinin Meşhet kasabasında Oğulcak Kadirhan'ın kendisine ibadetlerini yapmak üzere bağışladığı yerde kurduğu medresedir. Önce mescit olarak kullanılan bu yer Satuk Buğrahan'ın amcası Oğulcak Kadirhan'a karşı yaptığı taht mücadelesini kazanarak İslamiyet'i devlet dini olarak kabul etmesinden sonra medreseye dönüştürülmüş ve hükümdarlarla devlet ileri gelenlerinin çocuklarına eğitim vermeye başlanmış. *Buğrahanlar Tezkeresi*'nden anlaşıldığına göre bu medresede içinde Satuk Buğrahan'ın çocuklarının da olduğu 70 talebe eğitilmiştir.

Türkler İslam ile gelen İran ve Arap kültürü ile Budizm ve Manihaizm ile gelen eski Budist Uygur ve Çin kültüründen de yararlanarak Yeni Türk - İslam kültürünü geliştirmiştir. İslam öncesine ait pek çok kültürel değerler İslamî değerlerle yeniden güncellenmiştir. Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânu Lugâti't-Türk* adlı meşhur eserinde yer alan bazı destan parçalarını incelediğimiz zaman bunu açıkça görebiliyoruz.

Kültür çevresinin değişmesi ile Türkistan'da eğitimden bilime, mimariden sanata ve idari yapıya kadar pek çok alanda önemli gelişmeler yaşanmıştır. Buhara, Semerkand, Taşkent, Harezm, Merv, Sayram ve Kâşgar gibi şehirler, birer eğitim, bilim ve sanat merkezleri haline gelmiştir. Bu merkezlerden Fârâbî, İbn Sînâ,

5 İsmail Doğan, *Türk Eğitim Tarihinin Ana Evreleri, Kurumlar, Kişiler ve Söylemler*, Nobel Yayıncılık, Ankara 2010, 1. bs, s. 39.

Hârezmî, Bîrûnî, Kâşgarlı Mahmud, Yûsuf Has Hâcib gibi âlim ve filozoflar çıkmıştır.

Türk hükümdarlarının eğitim faaliyetlerine baktığımız zaman kervansaraylar, hanlar, hastaneler, camiler, medreseler gibi müesseseleri kurarak bunların giderlerini vakıflar aracılığıyla karşılamıştır. Böylece sosyal ve iktisadi hayatın canlılığını sağlamıştır.

Hâkâniye Türk Devletinin batısı siyasi, ekonomi, eğitim ve kültür alanında doğusuna göre daha gelişmiş ve daha fazla imkânlarla sahip idi. Dolayısıyla devletin doğusundaki yüz binlerce İslam'ı yeni kabul etmiş insanların ihtiyaçlarını karşılamak için eğitilmiş yöneticilere, fakihlere, müderrislere, ekonomistlere ihtiyaç vardı. Bu ihtiyaçların karşılanması için medreselere görev düşüyordu ve daha fazla medreselerin açılması gerekiyordu. İslam'ın ilk devirlerinde mescitler ve camiler İslamî bilimlerin verildiği mekanlardı. Eğitim faaliyetlerinin aratması ve derslerin çeşitlenmesi ile mescitler ve camiler yetersiz kalmaya başlamış ve dersin işlendiği mekanlara ihtiyaç duyulmuştu. Bu ihtiyaçlar doğrultusunda medreseler kurulmaya başlanmıştır. Payitaht Kâşgar'da Medrese-i Saçiye adında yüksek eğitim veren bir medrese kurulmuş olup, bu medresede dönemin büyük İslam alimlerinden Ebü'l-Hasan Seid Hatem, Seid Celaledin Bağdadî gibi müderrisler Han evlatlarına ve devletin yönetim kadrolarına dersler vermişlerdir⁶. Bu medreseden Hüseyin İbn-i Halep (Kâşgarlı Mahmud'un Hocası), İmameddin Kâşgarî, Cemaleddin Kâşgarî, Abdülgaffar b. Hüseyin, Yûsuf Has Hâcib gibi meşhur alimler yetişmiştir. Kâşgar'da Medrese-i Saçiye'den başka yine, Medrese-i Hamîdiye, Medrese-i Mahmûdiye gibi ünlü medreseler de kurulmuştu. X. yüzyılın ikinci yarısından XI. yüzyılın ilk yarısına kadar olan bir asır içinde Kâşgar, Balasagun, Yarkent, Hotan gibi şehir ve vilayetlere büyük, orta ve ilk okul düzeyinde çok sayıda medreseler kurularak eğitim ve öğretim yaygınlaştırılır. İlk Okul seviyesindeki medreseler köylere kadar yaygınlaşmış olup, Köylerde veya kasabalarda medreseyi bitirenler orta seviyedeki medreselere geçiş yaparlardı. Vilayet ve şehir merkezlerindeki Orta medreseleri bitirenler büyük şehirlerdeki yüksek medreselere geçiş yaparlardı. İlk okul seviyedeki medreselerde genelde basit dini bilgiler verilir. Orta seviyedeki medreselerde ise İlk okul seviyesindeki medreselerde üstün başarı gösteren talebeler okumakta olup burada dini bilimlerden başka yine matematik, tıp, ruh sağlığı bilimi, felsefe, uzay bilimi, tarih coğrafya, Arapça, Farsça, doğa bilimleri ve diğer akli bilimler öğretiliyordu. Medreseler bir yandan camilerin yerini tutmaya başlarken diğer yandan ders ve ibadetin bir arada yürütülmesinden kaynaklanan

6 Ablacan Ümityar, "Uygurların Medrese Maarifi ve Tarihteki Meşhur Medreseler", *Xinjiang Tezkereciliği*, Urumçi, 2003, S. 3, s. 62.

sıkıntıları da gidermiştir. Ayrıca artan derslerle beraber genişleyen müfredata uygun faaliyetlerde bulunmak için medreselerin büyütülmesi ve sayılarının arttırılması gerekirdi. Bu gelişmeler doğrultusunda Batı Karanlı hükümdarı Tavgaç Buğrahan (İbrahim) ilk olarak 1066'da Semerkand'ta tam teşekküllü modern medrese kurmuştu. Medresenin kendine ait eğitim binaları, öğrenci yurdu, kütüphanesi, seçimle iş başına gelen yöneticileri, kendine özgün zengin ders programları, öğrenci bursları, düzenli ödenen hoca maaşları, kendine yeten yıllık bütçesi ve kaynağı bulunuyordu. Bu bakımdan bugünkü tam teşekküllü bir üniversiteye benziyordu. Tavgaç Buğrahan tarafından başlatılan bu eğitim devriminden sonra XII. yüzyılda sadece Buhara'da maaşlı 6000 fakihin bulunması Hâkâniye Türk Devletinin eğitim ve öğretim faaliyetlerine ne kadar çok önem verdiğinin bir delili idi.⁷

Karahanlılar öncelikle Kâşgar, Semerkand, Buhara, Taşkent Balasagun, Yarkent ve Hotan gibi büyük şehirlerde medreseleri yaygınlaştırır. Daha sonra sınırlar genişledikçe yeni fethedilen yerlere de medreseler kurarak Müslümanlığı yeni kabul etmiş Türk boylarının yeni inanışlarını ve Türk yaşam tarzına uygun olan Sünni inanışı pekiştirmeyi hedeflemişlerdir⁸. Medreselerde eğitim belli bir düzen ve sistematığe göre verilir. Okuma ve yazma eğitimine ilaveten Kur'an tefsiri ve zaruri dini bilgileri de veriliyordu. Medreselerin temel görevi, imam, müezzin, hatip, vaiz ve müftü gibi din görevlilerini yetiştirmekten başka çeşitli mesleklerdeki devlet memurlarını yetiştirmek, kadılık, muhtesiplik gibi adli görevliler ve halk sağlığı ile ilgili görevlileri yetiştirmek idi. Ayrıca ihtiyaca göre vergi memurları, katipler, tercümanlar ve haberciler de yetiştirilmeye başlandı.

Medrese eğitiminde Hâkâniye Türkçesi kullanılıyordu. Hâkâniye Türkçesi, Türkler Müslüman olduktan sonra kullanılan ilk İslami edebi dil olup, o Hunlar, Göktürkler ve Uygurlar döneminde kullanılan Türkçenin zenginleştirilmiş hali idi. Türklerin İslamiyet'i kabul etmesiyle beraber çevresinde bulunan İslam devletleriyle yakın temaslarda olmalarından dolayı dilimize Arapça ve Farsçadan oluşan dil öğeleri yerleşmeye başlamış ve normal konuşulan halk dilinin ötesinde bir zümre dili meydana gelmiştir. Bu dönemdeki eserlerin oluşturulmasında kullanılan dil, söz konusu dönemin kültür ve sanat hayatında İslam gelenek ve göreneklerindeki etkisini kısa bir süre içinde göstererek Hâkâniye Türkçesi ile eserler verilmeye başlanmıştır⁹.

7 Abdulkerim Özeydin, İ. Kamalov, Ö. S. Hunkan, S. Cöhçe, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2340, 2.bs, Eskişehir, 2013, s. 124.

8 Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (M.Ö.1000-MS.2007)*, Pegem Yayıncılık, 11.bs, Ankara2007, s. 22.

9 Ramazan Çakır, "Karahanlı Dönemi Türkçesi'nde Sözü'nün Etkili Kullanımı", 1st International Conference On Foreign Language Teaching and Applied Linguistics, Sarajevo, May, 2011, s. 1037-1046.

Hâkâniye Türkçesi IX.-XII. yüzyıllarda Doğu ve Batı Türkistan'da yaygın olarak kullanılmış bunun yanı sıra ileri düzeydeki eğitimde Farsça ve Arapça da kullanılmış. Kelime hazinesi açısından çok daha zengin olan eski Uygurcadaki Budizm ve Manihaizm ile alakalı sözcükler atılarak İslamiyet ile alakalı Arapça ve Farsça sözcükler eklenmiştir. Hâkâniye Türk Devleti döneminde kaleme alınan *Dîvânü Lugâti't-Türk*, *Kutadgu Bilig*, *Atabetü'l-Hakâyık* ve *Dîvân-ı Hikmet* gibi nadir eserlere baktığımız zaman söz konusu dönemde Türkçenin ne denli zengin bir dil olduğunu görebiliyoruz. Medrese eğitiminde Türkçenin temel alınması neticesinde IX.-XII. Yüzyılda Türkistan'da zengin bir Türk-İslam Edebiyatı ortaya çıkmış¹⁰ Buhara, Semerkand ve Kâşgar Türk-İslam Medeniyetinin merkezleri olmuştur. Bu dönemde çok sayıda Farsça ve Arapça kaynak eserler Türkçeye tercüme edilmekle birlikte Türk alimler medreselerdeki yüksek eğitimde kullanmak için Arapça ve Farsça eserler yazmıştır¹¹.

Hâkâniye Türk Devleti hükümdarlarının bilim ve bilim adamlarına büyük değer vermeleri ve korumaları neticesinde X.-XIII. yüzyıllarda Türkistan'da bilimsel çalışmalar oldukça yüksek seviyeye ulaşmış olup, bu dönemde Türkistan'daki medreselerde yetişen bilim adamları Türk-İslam âlemini aydınlatmaktan başka yine Avrupa'yı da derinden etkilemiştir. Felsefe, Tıp, Matematik, Fizik, Tabiat, Astronomi ve mantık alanlarında yazılan eserler Latinceye tercüme edilerek ders kitapları olarak yüksek okullarda okutulmuştur. Bunları içinde Farabi, İbni Sina ve Bîrûnî'nin eserleri öne çıkmakta olup, bunlar Batılılarca Arşimed, Leonardo ve Leibnitz derecelerinde kabul görmüştür¹². Türk Medreselerinde yetişen cihanşümul bilim adamlarının eserlerinin okutulduğu yüksek okullar daha sonra Avrupa'da kurulan Üniversitelerin temellerini oluşturmuştur.

Çağataylılar Dönemi ve Sonrası Medrese Eğitimi

Moğolların Türkistan istilası İlk Müslüman Türk devletlerinde gelişen eğitimi büyük ölçüde tahribata uğratmış ise de daha sonra Çağataylıların İslamiyet'i kabul ederek Türkleşmeleriyle beraber Türkistan'da eğitim ve kültür faaliyetleri tekrar canlanmaya başladı. XIV.yüzyılın 70'li yıllarında Timur'un Maverâünnehir bölgesinde kendi hakimiyetini kurmasıyla beraber XIV.- XV. Yüzyıl Türkistan yeniden bir Rönesans dönemi yaşadı. Moğol istilasıyla yerle bir edilen Türk-İslam

10 Nuri Ünlü, *İslam Tarihi (Başlangıçtan Osmanlı'ya Kadar)*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları No: 51, İstanbul 1992, s. 364.

11 Varis Çakan, *Orta Asya Türk Tarihinin Kaynakları*, Binyıl Yayınevi, 2. bs, Ankara 2009, s. 196.

12 Muhammed Şahin, *Türk Tarihi ve Kültürü*, Sözkeseen Matbaacılık, 6. bs, Ankara 2010, s. 75.

kültürü köklerinden tekrar yeşerdi. Türkistan, sanatta, imarda ve ilimde önemli ilerlemeler meydana geldi. Elbette bu iyi ve gelişmiş bir eğitim sisteminin neticesi idi.

Çağataylılar döneminde Türkistan'ın batısında Semerkand bir kültür ilim merkezi olurken doğusunda da Kâşgar bir ilim ve kültür merkezi olmuştu. Bu dönemde Kâşgar'da kurulan Mesudiye Medresesi Türkistan'ın en büyük medreselerinden biri olmuştu. Söz konusu medreseye Doğu Türkistan'ın tüm şehirlerinden başka Batı Türkistan, Horasan, İran, Afganistan, Hindistan ve Deşti Kıpçak bölgelerinden de öğrenciler eğitim almak için geliyordu. Buradan mezun olan öğrenciler gittikleri bölgelerdeki büyük medreselerde müderris olarak görev yapıyorlardı. Bunların içinde Horasan'da uzun dönem müderrislik yapan Seyyid Kâşgarî, Mevlânâ Ubeydullah Lutfi gibi meşhur şahsiyetler de vardı. Fars şiirinin en büyük ustalarından olan Abdurrahman Câmî (1414-1492) Seyyid Kâşgarî'nin talebesi idi.

Çağatay döneminin sonlarında yaşayan Mevlânâ Ubeydullah Lutfi (1366-1465) ile Ali Şîr Nevâî de (1441-1501) Türkistan'ın eğitim tarihinde çok önemli rol oynayan şahsiyetlerdir.

Mevlânâ Ubeydullah Lutfi, zamanında Türkistan'ın büyük şehirlerinde medreselerde edebiyat teorisi, Arap ve Fars dillerinin dil bilgileri dersini anlatmış ve yazdığı 20'den fazla çeşitli konulardaki eseri medreselerde kaynak ders kitabı olmuştur. Onun 2400 mısradan oluşan “*Gül ve Nevruz*” destanı Çağatay dönemindeki edebi Türk dilinin temelini oluşturmuştu. O, yine Emir Timur hakkında yazılan *Zafernâme*'yi Farsçadan Çağatay Türkçesine tercüme etmiştir.

Kâşgarlı Mahmud'tan sonra Türk diline en büyük hizmet eden kişi olarak tanınan Ali Şîr Nevâî, *Muhâkemetü'l-Lugâteyn* adlı kitabında Türkçe ile Farsçayı karşılaştırarak pek çok yerde Türkçenin üstünlüğünü savunmuştur. Ali Şîr Nevâî, bu kitabını Türkçeyi bırakarak eserlerini Farsça verenlere ithafen yazmıştır. Ali Şîr Nevâî, Türkçe yazdığı şiirlerinde Nevâî, Farsça yazdığı şiirlerinde ise Fânî mahlaslarını kullanmıştır. Ali Şîr Nevâî'nin eserleri hem yazıldıkları devirde hem de daha sonra bütün Türk dünyasında medreselerde ileri seviyedeki talebelere okutulmuş ve halk tarafından zevkle okunmuştur. Daha sonra ortaya çıkan pek çok ünlü Türk şairi onu örnek almış, ona övgü yazmıştır. XV. yüzyılda yaşamış büyük Osmanlı Şairi Ahmet Paşa, XVI. Yüzyılda yaşamış ve Azeri lehçesiyle yazmış ünlü Fuzûlî, Ali Şîr Nevâî'den etkilenmişlerdir.

Ali Şir Nevâî *Mahbûbü'l-Kulûb f'l-Ahlâk*, adlı eserinde eğitim ve öğretim üzerine durmaktadır. O söz konusu eserde müderrislerin veya muallimlerin toplumdaki yeri ve saygınlığı üzerinde durarak şöyle demektedir: “Eğitmciler saf ve temiz çocukları sabırlı ve meşakkatli emeği ile kendine bağlar. Çocukların eğitiminde onların dili eritilmiş kurşuna benzer. Onlar başıboş olanları yola getirmede, onları edepli ve ahlaklı birey olarak yetiştirmek için çok emek verir. Bundan dolayı eğitimcilerin veya hocaların öğrenciler üzerindeki hakkı paha biçilemez. Öğrencileri sonra ister padişah olsun, ister kadı olsun, ister emir veya komutan olsun doğru olanı onların her zaman hocalarının rızasını kazanmalıdır. Çünkü hocası razı olmadan Allah razı olmaz”.¹³

Çağataylıların İslamiyet’i kabul ederek Türkleşmesi sonucunda XV.XVI.yüzyılda Türkistan’da Türk hanlıkları kuruluyor ve Timurluların yıkılışından sonra duraklayan kültür ve eğitim faaliyetleri tekrar yükselişe geçer. Bunların içinde eğitim ve kültür hizmetlerinin uluslar arası düzeyde gelişen hanlıklardan biri Yarkent Seidiye Hanlığıdır (1514-1678).

Yarkent Seidiye Hanlığı döneminde bugünkü Doğu Türkistan’ın Yarkent, Kâşgar, Hotan, Aksu, Kuça ve Tufan gibi şehirlerinde ilk, orta ve yüksek seviyede olmak üzere toplam 2263 medrese faaliyet göstermiştir. Hanlığın kurucusu olan Sultan Seyit Han ve ondan sonra tahta geçen Sultan Abdurreşit Han dönemlerinde ülke genelinde siyasi istikrarın sağlanması ile eğitime çok önem verilmiş ve önemli neticeler elde edilmiştir. Kâşgar’da Hanlık Medrese, Yarkent’te Ak Medrese, Aksu’da Beytullah Medresesi, Kuşa’da Saksak Medresesi gibi medreseler bugünkü manada yüksek öğrenim kurumları olarak faaliyet göstermişlerdir. Yarkent Seidiye Hanlığı döneminde medreseler çoğaltılarak eğitimin yaygın hale gelmesinde Sultan Abdurreşit Han ile Sultan Abdullah Han’ın yola koyduğu eğitim politikasının rolü büyüktür. Sultan Abdullah Han döneminde devletin sınırları genişleyerek bugünkü Taşkent ve Hokant bölgelerine de içine alır. Seidiye Hanlığı bu bölgelerde de yeni medreseler kurarak medrese eğitimini yaygınlaştırmıştır. Büyük şehirlerde kurulan Hanlık medreselerin masrafları devlet tarafından, diğer medreselerin giderleri ise vakıflar tarafından karşılanmıştır¹⁴. Medreselerde eğitim Türkçe, Arapça ve Fars dillerinde verilmekte olup, okutulan dersler: İlm-i iman, (İslam dini ile ilgili dersler), ilmi usul (Kur’an ve hadis tefsirleri), *el-Hidâye* (İslam esasları), *Şerh-i Vikâye* (İslam esaslarının yorumu), ilm-i fıkhiye (şeriat kanunları esası), ilm-i

13 Abdullah Talip, *age.*, s. 70.

14 Amanbekck H. Djalilov, “Yarkent Hanlığı (1465-1759)”, *Türkler C 8*, Ankara 2002, s. 666.

hadis (Hz. Muhammed'in sözleri), ilm-i kelâm (Kur'an ayetlerinin tefsirleri) gibi dini derslerin yanı sıra Arapça, Farsça ve Türkçe dil bilgisi, İslam tarihi, genel tarih, coğrafya, askeri bilimler, matematik, astronomi, kimya, cebir, tıp, mantık, filoloji, psikoloji, takvim, hattatlık, edebiyat¹⁵, sanat ve müzik ve buna benzer hayat bilimi ile alakalı tüm temel bilimler idi. Medreselerde okutulan derslere baktığımız zaman hem şer'î hem de fen ve edebiyat derslerinin okutulduğu anlaşılmaktadır. İlk okul derecesindeki medreselerde okuma yazma aşamasından sonra normal yaşam ile ilgili temel bilimlerin ve dini bilgilerin okutulduğunu, bunun yanı sıra Kur'an surelerinin ezberletildiğini, orta ve üstü seviyesine geçenlere ise fen ve edebiyat alanının temel derslerinin öğretildiğini, yüksek seviyedeki medreselerde ise ihtisaslaşmaya yönelik eğitim verildiğini görebiliyoruz.

Medreselerde derecesine göre din adamları, ulemalar, mutasavvıflar, muhaddis, fakih, devlet, erbapları, müderris, imam-hatip, müezzîn, hapız, halfa, müçtehit, müftü, kadı, hattat, musavver, nakkaş, mühendis, gibi alimler ve uzmanlar yetiştiriliyordu. Tarihi kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre Sultan Abdürreşid Han döneminde Yarkent Hanlığına tabi büyük şehirdeki medreselere Irak, İran, Harezmi, Semerkand, Fergana, İstanbul gibi İslam dünyasının çeşitli bölgelerinden talebeler gelip eğitim almıştır.

Yarkent Seidiye Hanlığı bugünkü Doğu Türkistan bölgesinde kurulan en gelişmiş hanlıklardan biri idi. Dolayısıyla Doğu Türkistan Batı Türkistan'daki diğer hanlıklarla özellikle de Maverâünnehir ve Horasan bölgeleri ile yakın kültürel ilişki içinde olmuştu. Bu bölgelerde yaşayan halklar örf adet ve dil ve kültür bakımından birbirine benzediği için bu bölgelerde yetişen alim ve mütefekkirler Türkistan'ın hem doğu hem de batısında yaşayan tüm halka hitap edebiliyordu. Bugün olduğu gibi aralarında sınırlar ve engeller yoktu. Dolayısıyla XV.-XVI. yüzyıllarda Türkistan'daki medreselerde yetişmiş olan Attaî, Sekkaki, Lütfi, Nevâî, Sadettin Kâşgarî, Sultan Melik Kâşgarî, Canibek Duldoy, Ahmet Hacibek Vefâî, Muhammed Duldoy, Mevlânâ Yûsuf Nakkaş, Şahkuli ve Yakînî gibi meşhur alimler bütün Türk dünyasının ortak alimleri idi. Aralarında hiçbir etnik veya kabile bazında ayrımcılık yoktu.

Miladi 1682'de Yarkent Seidiye Hanlığı iç ve dış düşmanların saldırıları sonucu yıkıldıktan sonra Türkistan'da eğitim ve medreseler ağır darbe aldı. Medreselerin yerini sofî insanların sema oynadığı hanikalara dönüştü. İnsanlar medreseler de

15 Edebiyat derslerinde dönemin meşhur şahsiyetlerinden Lütfi, Sekkaki, Abdurrahman Câmî ve Nevâî gibi âlimlerin kitapları esas alınıyordu.

değil mezarlıklarda gerici dini faaliyetlerle meşgul olmaya başladı. Medreselerde okutulan tüm müspet ilimler yasaklandı. İnsanlar terk-i dünya olmaya zorlandı. Halk bir taraftan Akdağlı ve Karadağlı diye iki tarikata bölünen Hocaların kendi aralarındaki mezhep kavgaları, diğer taraftan Hocaların saltanatının koruyucusu ve teminatı olan Cungar işgalcilerinin ağır zulmü yüzünden hiç rahat yüzü görmedi. Milyonlarca insan hayatlarını kaybederken milyonlarcası yurtlarını terk etmek zorunda kaldı. Eğitimin meşalesi sönüp zulmün ve cehaletin karanlığı tüm Türkistan'ı kapladı. Bu durum XVII. yüzyılın ikinci yarısından XVIII. yüzyılın ortalarına kadar devam etti. Her ne kadar Hoca Cihan Erşi Türkistan'da Cungarlara karşı üstün gelerek medreseleri yeniden ayağa kaldırıp eğitimi canlandırmaya çalışsa da iyi bir sonuç alamadı. Hemen ardından gelen Rus ve Çin istilası Türkistan'daki medreseleri bir harabeye dönüştürdü. Türkistanlılar topraklarını ve egemenliklerini kaybetmekle beraber eğitim ve öğretim haklarını da kaybetti. Türkler farklı etnik gruplara ayrıldı aralarına sınırlar çizildi. Artık bölgenin doğusunda ve batısında klasik Türk Medrese eğitiminin yerini Ruslaştırma ve Çinileştirme yönelik eğitim verilmeye başlandı. Bir zamanlar dünyaca ünlü alimlerin, şairlerin, filozofların ve mühendislerin yetiştiği medreseler birer birer harabeye dönüştü.

Sonuç

İslam dini yerleşik düzene uygun bir din olduğu için toplumların gelişmesini ve kendilerini yenilemelerini teşvik ediyordu. Göçebe bir yaşam tarzı toplumlarda İslam'ın gelişerek kök salmasına uygun değildi. Gelişmek için eğitim gerekiyordu. İşte tam da bu noktada İslam'ı benimsemiş olan Türkler İslam'ın gereklerini yerine getirmek amacıyla medreseleri kurarak geliştirdiler. İlk Müslüman Türk Devleti olan Karahanlılar döneminde ve sonraki Timurlular ve Türkistan Hanlıklarında eğitim sisteminin odağında medreselerin olduğunu görüyoruz. Medreselerin etkin bir şekilde işletilmesinin etkili bir eğitim politikasıyla gerçekleşeceğinin farkına varan Müslüman Türk hükümdarları bilime ve bilim üreten insanlara değer vermiş ve onları himayesi altına almıştır. Dolayısıyla bu dönemde yetişmiş bilim insanlarının toplum ve devlet nezdinde yüksek itibara sahip kişiler olarak kabul edilmiştir. Burada devleti yöneten hükümdarların Kur'an-ı Kerim'in Zümer Suresi 8. ayetindeki "*Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu? Bunu ancak akıl sahipleri düşünüp öğüt alır*" ilkesine göre hareket ettiğini görüyoruz. Bundan dolayı bilim insanları devlet başkanları tarafından her zaman üst düzeyde destek görmüşlerdir. Bilim insanları da bu yüksek iltifata karşılık cihanşümül eserler üreterek devlet başkanlarına takdim etmişlerdir. Örnek verecek olursak Yûsuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig* adlı şah

eserini dönemin hükümdarı Tabgaç Ulu Buğra Karahan'a atfederken Kâşgarlı Mahmud da *Dîvânu Lugâti't-Türk* adlı dev yapıtını halife Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Muhammede'l-Muktedibî Emrullah'a takdim etmişti. Hâkâniye Türk Devleti hükümdarları bilim insanlarına her zaman sahip çıkmış ve yaptıkları çalışmalara destek vermiştir. Bir ülkedeki eğitim sisteminin başarılı olması ve gelişmesi ancak o ülkeyi yönetenlerin sağlayacağı imkan ve destekle mümkündür. Aksi takdirde başarılı bir eğitim sistemi kurulamadığı gibi toplumun maddi ve manevi açıdan çökmesine yol açacaktır.

Kaynaklar

Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi (M.Ö.1000-MS.2007)*, Pegem Yayıncılık, 11.bs, Ankara 2007.

Amanbekck H.Djalilov, "Yarkent Hanlığı (1465-1759)", *Türkler C 8*, Ankara 2002, ss. 662-669.

Çakan, Varis, *Orta Asya Türk Tarihine Giriş Cilt 1- İslam'a Kadar*, Binyıl Yayın Evi Yayın No: 28, Ankara 2015.

Çakan, Varis, *Orta Asya Türk Tarihinin Kaynakları*, Binyıl Yayınevi, 2.bs, Ankara 2009.

Çakar, Ramazan, "Karahanlı Dönemi Türkçesi'nde Sözüün Etkili Kullanımı", *Ist International Conference On Foreign Language Teaching and Applied Linguistics*, Sarajevo, May, 2011, ss. 1037-1046.

Doğan, İsmail, *Türk Eğitim Tarihinin Ana Evreleri, Kurumlar, Kişiler ve Söylemler*, Nobel Yayıncılık, Ankara, Ankara 2010.

Emre, Ahmet Cevat, *Eski Türk Yazısının Menşei*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1.bs, İstanbul 1938.

Oraltay, Hasan, "Altın Elbiseli Adem", *Türk Kültürü*, Şubat (1971) S. 10, s. 303

Özaydın, A, Kamilov Zaydin, İ, Hunkan, Ö, S, Cöhçe,Salim, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, T.C.Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2340, Eskişehir (2013).

Şahin, Muhammed, *Türk Tarihi ve Kültürü*, Sözkese Matbaacılık, 6.bs, Ankara 2010.

Talip, Abdullah, *Uygur Maarif Taxisinin Oqrıklar*, Xinjiang Halk Neşriyatı, Urumçi 1986.

Ümityar, Ablacan, "Uygurların Medrese Maarifi ve Tarihteki Meşhur Medreseler", *Xinjiang Tezkereciliği*, Urumçi 2003, S. 3.

Ünlü, Nuri, *İslam Tarihi (Başlangıçtan Osmanlı'ya Kadar)*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları No: 51, İstanbul 1992.

